

Sallai Balázs

Szolgálati pragmatika a Lajtán innen és túl: törekvések a közzolgálati kódex megalkotására a Monarchiában*

1. Bevezetés

A történettudományok művelői között ma már szakmai kánonnak számít az a megállapítás, amely szerint a Habsburgok hatalma a jól szervezett és magasan képzett hivatalnokrétegre épült. Magyarországon, bár a szakképzett hivatalnoki réteg jóval később alakult ki, az állami adminisztrációt működtető személyeken állt vagy bukott a központi akarat végrehajtása. Az Osztrák–Magyar Monarchia két felén élő tisztviselők anyagi és társadalmi helyzete másként alakult, ám egy törekvésük mégis hasonló utat járt be: a szolgálati pragmatika, vagyis a köztisztviselők jogait és kötelezettségeit összefoglaló törvénykönyv elkészítését a Lajta mindkét oldalán hasonlóan fontosnak tartották. Ebben a tanulmányban e két kodifikációs folyamatot igyekszem felvázolni, elemezni, kimutatva a párhuzamokat és különbségeket. A kodifikáció folyamata – főként egy olyan átpolitizált területen, mint a közzolgálat – azonban nehezen érthető meg a társadalmi és történelmi kontextus hiányában,¹ ezért a tanulmány a szükséges mértékben ezekről is szól, úgymint az osztrák bürokrácia kialakulása, tendenciái és válsága, valamint a magyar közzolgálat kezdetei és a közzolgálati kódex körüli politikai milió. A szolgálati pragmatikáért folytatott erőfeszítések csak néhány helyen vezettek eredményre Európában, de ahol e törekvés megvalósult – a legjobb példa talán az 1873. évi német *Reichsbeamten-gesetz*² –, ott a kódexet alkotmányos biztosítékként és a kibontakozó jogállamiság egyik garanciájának titulálták.³

2. A modern osztrák bürokrácia kialakulása, fejlődése, fénykora

Az abszolút monarchiák létrejöttével szükségesnek mutatkozott egy jól szervezett, központosított és hierarchizált bürokratikus szervezet létrehozása,⁴ amelynek révén viszonylag gyorsan lehet a központi akaratot közvetíteni, illetve lehetséges az erőforrások – a korábbi koroknál hatékonyabb – csoportosítása.⁵ Ez már előképét jelentette a modern értelemben vett bürokráciának. Az első jelentős lépés a központi szint átalakítása volt: megjelentek a szakigazgatási ágak és szervek.⁶ Ezek már nagyobb szá-

mú, szakképzett apparátust kívántak, így a modernizáció először az uralkodói centrumokban indult meg. Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni azt sem, hogy a központi szinttől alacsonyabb igazgatási területeken jóval nehezebb volt a szervezetépítés; a modern jogi és igazgatási vívmányok pedig még sokáig nem értek el az alsóbb szintekig.⁷ Ilyen módon – ahogyan arra Hahner Péter is felhívja a figyelmet – az abszolút monarcha kénytelen volt a premodern közigazgatásra is építeni vidéken.⁸ A bürokrácia így nem robbanásszerűen, hanem organikus módon fejlődött. Ennek a fejlődésnek talán leglátványosabb és legjelentősebb vonzata a hivatalnoki létszám emelkedése és e foglalkozás professzionalizációja volt.⁹

Az osztrák területeken e modernizációt Mária Terézia, de főként II. József igyekezett meghonosítani. Utóbbi regnálása alatt vezették be a minősítés első, kezdetleges rendszerét,¹⁰ amely a modern bürokrácia fontos eleme. Szintén mérőföldkő volt, hogy 1795-től¹¹ (újabb nézőpont szerint 1800-tól)¹² már valamilyen felsőfokú tanulmány (*politica* vagy *iurisprudentia*)¹³ volt szükséges az állások betöltéséhez. A minősítési rendszer reformja 1819-ben, a képesítésié 1824-ben valósult meg.¹⁴ Az osztrák magasabb közigazgatási vizsga regulációja végül 1854-ben nyert egységes, új formát, amely – még ha módosításokkal is, de – a 20. század első feléig (!) maradt hatályban.¹⁵ Korabeli szóhasználatul élve az „állodalmi” tisztviselőkre nézve egy esetleges szolgálati pragmatika megalkotása már 1849-ben szóba került,¹⁶ ám ez ekkor még nem történt meg. Ehelyett különféle jogforrásokból állt össze a már többé-kevésbé modern értelmű közzolgálat sok-sok eleme. Ezek azonban a képesítésre, minősítésre és inkább a kötelezettségekre, semmint a jogokra vonatkoztak. A hivatalnoki állás betöltéséhez elengedhetetlen volt a feddhetetlen erkölcsi és politikai magaviselet, főszabály szerint a 40. életév el nem érése a felvételtkor, az állampolgárság, az eskü, a képzettség, a gyakorlat és a vizsga. Fontos volt továbbá a lojalitás, a pontosság és engedelmesség, a hivatali titok megőrzése.¹⁷ Már kifejezetten a modern értelmű, Max Weber-i bürokráciára utalnak a következő követelmények: a törvényeknek való alávetettség, szabályszerű magaviselet a felek irányában és a hivatali visszaélésektől való tartózkodás, ideértve az ajándék elfogadását is.¹⁸

Erőteljes katolikus befolyást mutatott a közzolgálatkal szembeni néhány követelmény, amelyek erős etikai meg-alapozást adtak a hivatalnoki minőségnek. Ezek az erkölcsös élet mellett az apolitikusság, az objektivitás, a méltányosság és a kegyesség voltak.¹⁹ Bár a jogosultságok terén általában a kiszámítható életutat, a rendszeres fizetést és nyugdíjat szokás említeni, a kép ettől árnyaltabb. Igaz, hogy az osztrák tisztviselőknek számtalan privilégium jutott,²⁰ ám fizetésük az 1873. évi illetményreformig korántsem nevezhető ideálisnak.²¹ Az alacsony bérek és a korokban megjelenő más értelmiségi rétegek hozzájárultak a bürokrácia presztízsének csökkenéséhez.²² A kiszámítható életutat pedig – bár ez a tendencia a 19. század második felétől gyengült – a szigorú és sokszor a hivatalnokok ellen politikai alapon felhasznált fegyelmi felelősség fenyegette.²³ Igaz, ez az újabb kutatások fényében megdőlni látszik: a fegyelmi gyakorlat a fegyelmi bizottságok 1816-

os felállításától ugyanis inkább az e téren hiányzó törvényi garanciákat igyekezett pótolni.²⁴

Összességében – az említett nehézségek ellenére is – az így kiépített szervezetrendszer jól működött. Magasan képzett tisztviselői hűségesekek voltak a magát szintén hivatalnokként definiáló Ferenc Józsefhez,²⁵ napi szintű működésüket tekintve pedig kiemelendő, hogy a korrupció gyakorlatilag nem létezett körükben,²⁶ illetve az etikai impregnáltságnak köszönhetően az alattvalókkal méltányosan jártak el.²⁷ Ausztria – és a császári hatalom – tehát erősen épített e hivatalnoki gárdára, amelyet az 1890-es évekig átjárt a Habsburg állameszme,²⁸ s ezért „*im Takte des Radetzkmarsch*” funkcionált.

3. A modern osztrák bürokrácia változásai és válsága

A Habsburg építmény e rendíthetetlen tartóoszlopa azonban az 1890-es évektől változásokon ment keresztül. A közigazgatás centralizációja egyre nagyobb nehézségeket okozott, s a tervezett reformok (amelyeket gyakran Josef Redlich vagy Erich Kielmannsegg nevéhez kötik) nem jártak különösebb eredménnyel.²⁹ A bürokratikuss struktúra ekkoriban kezdte el kinőni saját kereteit: a hivatalnokok létszáma nőtt, a feladatok sokasodtak, s a mindent átható titoktartás követelménye a szervezet saját működését kezdte lehetetlenné tenni.³⁰ A közzolgálat – szemben az igazgatás szervezetével – már nem maradt ilyen mozdulatlan. A századfordulót megelőzően és kevéssel azután változás állt be a személyi állomány összetételében: egyre több magyar, cseh³¹ és főleg lengyel³² származású tisztviselő került az állam szolgálatába. A nacionalizmus – amely általában véve is a Monarchia egyik legfőbb válságjelenségeként öltött testet a nemzetiségi kérdésben – ilyen módon hatott a bürokráciára is.³³ Így az addigi homogén hivatalnoki réteg – amely egyébként zárt, házasságokon alapuló csoportot képviselt³⁴ – változni, „hígulni” kezdett, csakúgy, mint az addig töretlen Habsburg állameszme. Az ifjabb generáció ugyanis már nem ebben látta az ideológiai hátteret. Ráadásul az azt megtestesítő Ferenc József hatalma is megrendülni látszott Ferenc Ferdinánd tevékenysége nyomán. Ő ugyanis 1898-tól a haderő főfelügyelője lett,³⁵ ami lehetőséget teremtett a jól ismert „árnyékkormány” megszervezésére. E folyamat során a trónörökös – bár a későbbi miniszterelnök, Karl von Stürgkh véleménye szerint a közigazgatás témájában járatlan volt³⁶ – egyre jobban beleláthatott a bírodalom ügyeibe. A hivatalnoki apparátus császári lojalitását is sikerült megtörnie, mivel a magasabb rangú taktikázó tisztviselők gyakran igyekeztek megfelelni a jövőbeli császár elvárásainak, hogy saját pozíciójukat biztosítsák.³⁷

A hivatalnokok ifjabb generációja az 1900-as évek elején gyakran került összefüggésbe az idősebb nemzedékkel, ami a közösség megosztottságához vezetett.³⁸ Az új tisztviselők már nem tartották távol magukat a politikától sem: az akkortájt megjelenő tömegpártokkal egyre nyíltabban tartották a kapcsolatot.³⁹ Ez nyilvánvalóan előny-

höz juttatta a feleket: a tisztviselők érdekeiknek politikai fórumokon való artikulációja és a politikai törekvéseket támogató, nem feltétlenül ellenző bürokrácia jelentették a kölcsönös előnyöket. Az apolitikusságot sem tartották már sokra a hivatali dolgozók: nagy sajtóvisszhangot váltott ki három tisztviselő 1907-es ügye, akik jelöltként indultak a választásokon, holott 1906-ban a kormányfő teljes objektivitásra és az ideológiáktól való tartózkodásra intette a bürokráciát.⁴⁰ A pártpolitikával való kooperáció segítette a hivatalnokréteget a bérharcokban (1898-ban, 1907-ben és 1911-ben is revideálták az illetményeket)⁴¹ és a szolgálati pragmatikáért folytatott küzdelemben. Az 1911. évi választások idején az osztrák tisztviselők egyik érdekvédelmi tömörülése arra hívta fel a hivatalnokokat, hogy szavazatukat csak olyan jelöltre adják le, aki nyíltan támogatja a pragmatika ügyét.⁴²

Az átfogó közzolgálati kódex megalkotására való törekvéseket a fent vázolt miliőben kell tehát értelmezni. Az első hivatalos emlékirat, amely a pragmatika szükségességét tárgyalta, 1874-ben keletkezett, s 1879-ben már bizottságot hoztak létre a munkára. Ez azonban nem járt sikerrel, így 1881-ben megszüntették.⁴³ A képviselők azonban nem elégedtek meg ennyivel: egy indítvány elfogadása után 1882-ben készült el egy tervezet, de ezt nem fogadták el. Így a pragmatika ügye lekerült a napirendről, bár a sajtó 1885-ben tudni vélte, hogy a kormány dolgozik a javaslaton,⁴⁴ ám nem történt semmi. A valóban sikerrel kecsegtető próbálkozások a századforduló környékén kezdtek szaporodni. Az egyik országos, tisztviselőket tömörítő szervezet (*der Erste Allgemeine Beamten-Verein*) 1897-ben hirdetett pályázatot a szolgálati pragmatika elkészítésére.⁴⁵ Ennek nyomán készült el Hermann Scherer tervezete, amely 1900-ban nyomtatott formában is napvilágot látott. Ekkor azonban a politikai környezet nem volt megfelelő: a konzervatív Taaffe-kormányzat ugyanis az 1890-es évek közepéig egyértelművé tette, hogy a pragmatika ötletét nem támogatják.⁴⁶ Ám a nagypolitika támogatta a hivatalnokokat, hiszen a hatalmi berendezkedések rajtuk álltak vagy buktak. Így 1909-ben már egy állandó bizottság foglalkozott a képviselőházban a kérdéssel, s 1911 novemberében megkezdődött a törvénykönyv törvényhozási vitája, s egészen 1913 márciusáig elhúzódott,⁴⁷ ami jól mutatja a kérdés súlyát.

Rögtön a tárgyalások elején felmerült például a sztrájk-jog kényes kérdése,⁴⁸ amit a kormányzat nem engedett meg. Ezen kívül is még számtalan kérdésben kellett konszenzusos álláspontra jutni, mivel az 1911-ben betervezett javaslattal a tisztviselők nem voltak elégedettek.⁴⁹ Végül 1914. január 25-én fogadták el a törvény formájában a *Dienstpragmatikot*,⁵⁰ amely az osztrák hivatalnokok Magna Chartája lehetett volna.⁵¹ A folyamatot nagyon segítette Kasimir Badeni miniszterelnök, aki reformokat igyekezett meghonosítani a közigazgatásban, így többek között a pragmatikát is.⁵² A tisztviselők számára garanciális jelleggel bírt a kodifikált jog, ám Waltraud Heindl megjegyzi, hogy ez csupán az addig létező jogok és kötelezettségek összefoglalása volt.⁵³ Ilyen módon inkább konzerválni próbálta a közzolgálat századforduló előtti állapotát, s különösebb újítások nélkül kísérletet tett a fent ismerte-

tett változások útjába akadályt gördíteni.⁵⁴ Valódi szerepét azonban a háború kitörése miatt nem tudta beteljesíteni: a hatálybalépés után néhány évvel a Monarchia szétesett, bár a közigazgatás annyiban sikeresnek volt mondható, hogy az igazgatás széthullása utolsó pillanatáig meg tudta őrizni a működőképesség látszatát.⁵⁵ A létrejövő új köztársasági berendezkedés azonban – már csak kényszerűségből is – néhány módosítással megőrizte az 1914. évi törvénykönyvet,⁵⁶ amely ezután „futotta be” valódi karrierjét, s 1979-ig maradt hatályban.⁵⁷

4. A magyar „közszolgálati” viszonyok

A neoabszolutizmus nyílt törekvése volt Magyarország integrálása a Habsburg Birodalomba, többek között egy centralizált, magas színvonalú bürokrácia révén.⁵⁸ Ez azonban nem bizonyult könnyű feladatnak, figyelembe véve a magyar szakképzett tisztviselői réteg hiányát. II. József hasonló törekvései hatására megugrott az egyetemi és jogakadémiai hallgatók száma, ám halálával e tendencia elhalt.⁵⁹ Az 1848/49 utáni időszakban viszont az ország igyekezett ellenállni a „németesítési” törekvéseknek.⁶⁰ Ráadásul az addigi hivatalnokok többségét politikai okokból elbocsájtották.⁶¹ Így őket helyettesítendő alkalmazták a szakképzett, de idegen – leginkább cseh – tisztviselőket.⁶²

Amellett, hogy a passzív rezisztencia érvényesült az osztrák igazgatással szemben, volt még egy fontos aspektus: a nyelvkérdés. Eleinte a közigazgatás nyelve a magyar maradt,⁶³ csak később, a Bach-éra alatt vezették be a németet mint belső ügyviteli nyelvet. Ez azonban nem érvényesült olyan mértékben, ahogyan gondolnánk: főként helyi szinten a munkanyelv magyar maradt, s szinte csak a német vagy kétnyelvű formanyomtatványok emlékeztettek az osztrák befolyásra.⁶⁴ A közszolgálatra vonatkozó, magas szintű előírások elvileg hatályban voltak ekkor, ám a gyakorlatban a tisztviselők kinevezését – Deák Ágnes kutatásai alapján – a következő szempontok határozták meg: politikai megbízhatóság, alkalmaság, képzettség, szükséges nyelvtudás, helyi viszonyok ismerete, nemzetiségi, vallási hovatartozás.⁶⁵ A lojalitás pedig mindennél fontosabb volt.⁶⁶ E kényszer szülte megoldásban csak nyomokban lelhető fel az ekkor egyébként már magas fokú és cizellált

osztrák közszolgálati jog, bár a kor elvárásaihoz valame-lyest közeledett a közigazgatás.⁶⁷

A Habsburgok azonban nem tudtak szilárd, centralizált bürokráciát kiépíteni.⁶⁸ A magyarság pedig nem látta meg a lehetőséget egy modern, jól működő és már kezdetében a jogállamiság kritériumaira építő⁶⁹ közigazgatási és közszolgálati jog átültetésére, hiszen igyekezett az osztrák mintától elhatárolódni és saját, évszázados normáit alkalmazni.⁷⁰ A dualizmus idején kiépült közigazgatási rendszer a személyi állomány jogviszonyait nem kezelte egységesen, a normák széttagozódott, sok esetben nehezen átlátható rendszert alkottak, ráadásul a szakirodalmi érdeklődés a 19. század második felében csekély volt, és csak lassan bontakozott ki.⁷¹ Ez a tendencia vezetett odáig, hogy a magyar közszolgálati jog területe is igen nehezen fejlődött ki. Előbb a közigazgatási jog integráns része volt, s csak a Horthy-korszakban kezdett fokozatosan „önálló életet élni.” E lemaradás mai napig érezteti hatását, hiszen a közszolgálati jog jogági jellege Magyarországon ma is vitatott.⁷²

5. A szolgálati pragmatika kérdése

A közszolgálati kódex megalkotásának ötlete először 1872-ben merült fel, s egy évvel később kérvény formájában is előterjesztették az Országgyűlés elé.⁷³ 1874-ben

megalakult a Magyar Tisztviselők Országos Egylete, amely zászlajára tűzte e kezdeményezést.⁷⁴ 1880-ban és az azt követő évben a kormány halogató taktikával élt: biztosította az illetékes köröket, hogy a javaslat készül, ám nem látott napvilágot egyetlen tervezet sem, csupán 1882-ben Madarassy Pál⁷⁵ munkája, amelyet a kormány – sőt személyesen Tisza Kálmán miniszterelnök – visszautasított.⁷⁶

1886-ban alakult meg a Magyar Állami Tisztviselők Központi Egyesülete, amely a fentebb említett tömörüléssel összefogva 1889-ben pályázatot írt ki a pragmatika készítésére, és annak elbírálására bizottságot hozott létre. Ennek azonban eredménye nem volt.⁷⁸ 1897-ben a szakmai körök megbízásából elkészült egy törvénykönyvtervezet, amelyet a téma akkor jeles szakértőjének számító⁷⁹ Keleti Ferenc írt.⁸⁰

1900-ban a pragmatika elveinek meghatározása céljából a Magyar Tisztviselők Országos Egylete bizottságot

Madarassy Pál⁷⁷

alakított,⁸¹ de közben 1902-ben az államszolgálat valamennyi ágára kiterjesztették az 1874-ben megalkotott és a fegyelmi felelősségre vonatkozó rész kivételével⁸² 1896-ban revideált Pénzügyi Szolgálati Szabályzatot, amely kvázi szolgálati kódexként funkcionált.⁸³ A fegyelmi felelősséget taglaló részt 1896-ban azért nem vették be az új szabályzatba, mert egy külön, a közigazgatás központi szintjére vonatkozó fegyelmi rendtartás kidolgozását tervezték. 1898-ban tartottak is egy összminisztériumi hivatalos értekezletet e tárgyban, ám az új reguláció végül nem készült el.

Így a honvédelmi és a kulturális tárca kivételével a központi igazgatás szerveire nézve az 1874. évi szabályok vonatkoztak egészen a második világháború végéig. Az 1902. évi kiterjesztés azonban csak ideiglenesnek szánt megoldás volt, hiszen például a törvényhatósági vagy a községi tisztviselők jogviszonyaira ez nem volt hatással, így a kérdés továbbra is napirenden maradt. Az ideiglenes rendezésre is valószínűleg csak azért került sor, mert 1901-ben Széll Kálmán kormányfőként azt megígérte.⁸⁴ A valódi fordulópontot a Fejérváry-kormány megalakulása hozta el, amely a hiányzó legitimitását többek között a tisztviselői körök megnyerésével próbálta ellensúlyozni, így kormányprogramjába bekerült a pragmatika kérdése.⁸⁵ Ily módon 1905-ben a minisztertanács létrehozott egy bizottságot, amely a következő évben meg is kezdte munkáját.⁸⁶

A tervezet – amelyet tulajdonképp Marschalkó János⁸⁷ készített el – 1908-ban nyomtatásban is megjelent, ám a Wekerle-kormány a bizottságot megszüntette.⁸⁸ Ekkorra azonban már számos javaslat állt rendelkezésre, így csupán a politikai szándékon múlt a kérdés. 1905-ben Szilágyi József járásbírósi irodatiszt és Madarász József bíró is írt egy-egy tervezetet,⁸⁹ utóbbi kifejezetten az altisztek és szolgák jogviszonyaira.⁹⁰ Ezt a munkát később Nagy Imre dolgozta át.⁹¹ Ezenkívül a köztisztviselők 1907. és 1909. évi kongresszusa is készített egy majdani pragmatikatervezet alapjául szolgáló részletes jelentést.⁹² A kódex kérdése azonban így is lekerült a napirendről. Wekerle Sándor harmadik kormányfői ciklusa alatt azonban elérkezettnek látta az időt a szolgálati pragmatika törvénybe foglalására, így az 1908-ban „félretett” minisztériumi tervezetet kiadta az Igazságügyi Minisztérium törvény-előkészítő bizottságának véleményezésére, 1918-ban.

Az előkészítés hírére az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete 1917-ben elkészített egy saját tervezetet is, amelyet megküldött a miniszterelnöknek. Így a véleményezés során mindkét munkát megvizsgálták az e feladatra felkért kúriai bírák, Térfy Gyula és Hlaváts Gyula.⁹³ A két tervezet közötti különbségeket egy hivatalos vélemény főbb vonalakban úgy foglalta össze, hogy az a variáns, amit az egyesület üldött, „jelentékenyebb előnyöket s ezenfelül bizonyos önkormányzati jogot kíván biztosítani.”⁹⁴ A véleményezést Wekerle sürgette, mert 1918 őszén a Ház elé kívánta terjeszteni a javaslatot,⁹⁵ ám az 1918-as összeomlás folytán a pragmatika újra vesztett ügy lett, s Magyarországon a későbbi idők folyamán sem sikerült azt megalkotni.⁹⁶ Az egyetlen részleges siker az 1883. évi I. tc. elfogadása volt, amely egységesítette a tisztviselők

minősítési rendszerét, de az átfogó törvénykönyv hiányát korántsem csökkentette. Ugyanez igaz az 1885-ös nyugdíjtörvényre⁹⁷ és az 1893. évi illetményreformra is.⁹⁸

6. Összegzés

Az osztrák és a magyar közigazgatási rendszer a tárgyalt korszakban jelentősen különbözik, már az államszerkezetből adódóan is. Ellenben a szolgálati pragmatika megalkotására irányuló törekvésekben számos párhuzam fedezhető fel, az eltérő végpont ellenére. A Lajta mindkét oldalán az 1870-es évek elején kezdtek e törekvések kibontakozni, s a törvényhozás elé is viszonylag gyorsan eljutott e szándék. Az első tervezet mindkét államban 1882-ben született meg.⁹⁹ Ennek az évtizednek a végétől az 1890-es évek közepéig a helyzet stagnált: osztrák részről a konzervatív Taaffe-kormány gördített akadályokat a törvénykönyv megalkotásának útjába, míg magyar részről Tisza Kálmán, majd utódja, Szapáry Gyula próbálták fenntartani a közszolgálati *status quó*t, mivel centralizációs törekvéseiket leginkább ez szolgálta.¹⁰⁰ (Ugyanez volt a helyzet Bánffy Dezső kormánya, illetve Tisza István idején is.¹⁰¹) Egyik oldalon sem kívántak ilyen volumenű garanciát nyújtani a hivatalnokoknak, holott e társadalmi réteg számára ez a stabilitást, a biztonságot és az önkényrel szembeni védelmet jelenthette volna, nem is beszélve az ekkortájt már megfogalmazódó jogállami kritériumokról.¹⁰² Ezért örültek az osztrák állami alkalmazottak az 1914. évi törvénykönyvnek, amely, bár alapjában véve konzervatív szellemben fogant és csupán összefoglalta az addigi szabályokat, de bármikor felhívható, hivatkozható volt konfliktus esetén.¹⁰³ Egy törvény ugyanis nagyobb biztonságot nyújt a közszolgálati viszonyokban (is), mint a rendeletek halmaza.¹⁰⁴ 1897 szintén mérföldkő, mindkét oldalán. Ausztriában ekkor írták ki a pályázatot, amelynek eredménye az 1900. évi *Entwurf* lett. Magyarországon – mivel az előző pályázat sikertelen volt – felkérték Keleti Ferencet egy tervezet elkészítésére.¹⁰⁵ Közben a politikai környezet is lassan megváltozott: Kasimir Badeni osztrák kormányfőként a közigazgatás megreformálására törekedett, s támogatta a pragmatika ügyét.¹⁰⁶ Magyar miniszterelnökként Fejérváry Géza szintén kiállt – bár némileg opportunistá személetmódot követve – a közszolgálati kódex ügye mellett. A 20. században azonban az addig párhuzamos út kettévált. Az osztrák bürokrácia problémáinak orvoslására, a fentebb bemutatott negatív folyamatok lassítására/visszafordítására tett kísérlet volt az 1914. évi *Dienstpragmatik* megalkotása, hiszen már a múlt században felismerték azt az általános igazságot, miszerint „a pragmatika [...] hathatós eszköz az államegység és állameszme fenntartására, megszilárdítására és erősítésére”.¹⁰⁷ A magyar szolgálati pragmatika 1917/18-as „újrafelfedezése” valószínűleg nem számolt az 1918. évi összeomlással, s törvényi alakban a háború után újjáépülő közszolgálat legfontosabb alappillére lehetett volna.¹⁰⁸ A Monarchia szempontjából azonban mind a szétesést megelőző sikeres osztrák, mind a sikertelen magyar kodifikáció elkésztett próbálkozás volt.

SALLAI, BALÁZS

Dienstpragmatik in beiden Seiten der Leitha: Bemühungen um ein Gesetzbuch für den öffentlichen Dienst in der Österreich-Ungarischen Monarchie (Zusammenfassung)

Der Beitrag befasst sich mit der Kodifikation der Dienstpragmatik in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Die österreichischen und ungarischen Kodifikationsbemühungen sind zwar sehr unterschiedlich, weisen aber eine Reihe von Ähnlichkeiten auf. Durch die Untersuchung dieser Parallelen und Unterschiede gibt er einen Einblick in die völlig unterschiedlichen Traditionen des öffentlichen Dienstes in den beiden Gebieten, die auch durch die Debatten über die Pragmatik veranschaulicht werden. Zu

der Pragmatik des Dienstes für österreichische Beamte (1914) führte ein langer Weg, aber die Kodifikation war erfolgreich. Auf ungarischem Boden hingegen wurde trotz mehrerer Entwürfe kein solcher Kodex ausgearbeitet. Die vorliegende Studie, die die historisch-politischen Hintergründe der zwei ähnlichen und doch unterschiedlichen Prozesse erforscht, führt die bisher disparaten Ergebnisse der öffentlichkeitsgeschichtlichen, rechtshistorischen und sonstigen sozialgeschichtlichen Forschung zusammen.

SALLAI, BALÁZS

Service Pragmatics on Both Sides of the Leitha: Efforts for a Code of Law for the Civil Service in the Austro-Hungarian Monarchy (Abstract)

This article deals with the codification of service pragmatics in the Austro-Hungarian Monarchy. Although the Austrian and Hungarian codification efforts are very different, they have a number of similarities. By examining these parallels and differences, it provides an insight into the completely different traditions of public service in the two territories, which are also illustrated by the debates on pragmatics. There was a long road to the pragmatics

of service for Austrian civil servants (1914), but the codification was successful. On Hungarian soil, on the other hand, no such code was drawn up despite several drafts. The present study, which explores the historical-political background of the two similar and yet different processes, brings together the previously disparate the disparate results of research in public history, legal history and other social and other social-historical research.

Jegyzetek

- * Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával.
- 1 VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, 2002. Akadémiai Kiadó, 358–360. p.
  - 2 Gesetz, betreffend die Rechtsverhältnisse der Reichsbeamten (31. März 1873). *Deutsches Reichsgesetzblatt X*. 1873. 61–90. p.
  - 3 WLASSICS Gyula: Önkormányzat és felügyeleti jog. *Jogállam*, 1914. 1. sz. 12–13. p. MÁRTONFFY Károly: Köztisztviselők szolgálati pragmatikája. In Uó (szerk.): *Fejezetek a közjog és a közigazgatási jog köréből*. Budapest, 1932. Pallas, 334–335. p.
  - 4 P. SZABÓ Béla: *A német politikatudomány hatása a magyar államtani gondolkodásra a 17. században. Magyarországiak politikatudományi disputációi*. Budapest, 2020. Nemzeti Közszerzői Egyetem, 16. p.
  - 5 WEBER, Wolfgang: Politik. In JAEGER, Friedrich (hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit Bd. 11*. Stuttgart, 2006. Springer, 96. p.
  - 6 HAHNER Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Pécs, 2021. Kronosz Kiadó, 61. p.
  - 7 KÉPES György: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1848-ig*. Budapest, 2019. ELTE Eötvös Kiadó, 269. p.
  - 8 HAHNER 2021. 64. p.
  - 9 SALLAI Balázs: „Cikornyásan terjengős, nagyképpen homályos.” Reformtörekvések a magyar hivatalnoki nyelvhasználat javítására a 20. század első felében. *Magyar Jogi Nyelv*, 2021. 1. sz. 1–2. p.
  - 10 HAJDU Lajos: *A feudális államszervezet és jog története*. Budapest, 1991. Tankönyvkiadó, 49. p.
  - 11 BEIDTEL, Ignaz: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848 II*. Innsbruck, 1898. Verlag der Wagnerschen Univeritäts-Buchhandlung, 149–151. p.
  - 12 HEINDL, Waltraud: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 1. sz. 20. p.
  - 13 BRAKENSIEK, Stefan: Neuere Forschungen zur Geschichte der Verwaltung und ihres Personals in den deutschen Staaten 1648–1848. In MELIS, Guido (hg.): *Verwaltungseliten in Westeuropa (19/20. Jhs.)*. Baden-Baden, 2005. Nomos, 289. p.
  - 14 MÁRTONFFY Károly: *A közszerzők utánpótlása és a gyakorlati közigazgatási vizsgáról szóló törvény magyarázata*. Pécs, 1935. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 121., 123. p.
  - 15 Uo. 129. p.
  - 16 RÉCSI Emil: *Közigazgatási törvénytudomány kézikönyve, az Ausztriai Birodalmi törvényhozás jelen állása szerint különös tekintettel Magyarországra*. I. Pest, 1854. Heckenast, 237. p. Ugyanakkor a korszakban már rendelkezésre álltak a teljességre törekvő, szerkesztett gyűjteményes kiadások, például SCHOPF, Franz Joseph: *Der kaiserlich-österreichische Civil Staats Dienst*. Pest, 1855. Heckenast.
  - 17 RÉCSI 1854. 237–251., 257–301., 307–310. p.; HEINDL, Waltraud: *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848–1914*. Wien, 2013. Böhlau, 89., 91. p. DOI: https://doi.org/10.26530/OAPEN_453608.
  - 18 RÉCSI 1854. 308. p.; HEINDL 1987. 17–18. p.

- ¹⁹ HEINDL 2013. 90., 95. p.
- ²⁰ Ilyen volt például a hivatalbóli választójog, a lakhatás biztosítása vagy különféle szociális intézkedések. Uo. 87., 145–146. p. De ide sorolhatjuk a társadalmi presztízst biztosító tevékenységek támogatását (például színház, irodalmi szalonok, olvasóköri) is. FORGÁCS D. Péter: *A bürokrácia szociológiája*. Budapest, 2019. Kossuth Kiadó, 84–85. p.
- ²¹ HEINDL 2013. 133–134. p.
- ²² HEINDL, Waltraud: Bureaucracy, Officials, and the State in the Austrian Monarchy. *Austrian History Yearbook*, 2006. Vol. 37. 46–48. p. DOI: <https://doi.org/10.1017/S006723780001674X>.
- ²³ BEIDTEL 1898. 42–43. p.
- ²⁴ WEICHSELBAUM, Barbara: Disziplinarrecht der Beamten und Europäische Menschenrechtskonvention. *Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 2007. Vol. 62. 538. p. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00708-007-0197-y>.
- ²⁵ HEINDL 2013. 91–92. p.
- ²⁶ Uo. 139. p.; JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó, 247. p.
- ²⁷ JÁSZI 1983. 247. p.
- ²⁸ Uo. 247–249. p.; GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: *A Habsburgok*. Budapest, 1987. Gondolat Kiadó, 288. p.
- ²⁹ JÁSZI 1983. 245. p.; HEINDL 2013. 159., 162–163. p.
- ³⁰ JÁSZI 1983. 245. p.
- ³¹ A cseh tisztviselők azonban egyes központi szerveknél alulreprezentáltak voltak, míg másutt nem férhettek hozzá érdemi döntési folyamatokhoz. HAVRÁNEK, Jan: Az osztrák bürokrácia és a csehek: csehek az osztrák bürokráciában. *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 1. sz. 27–28. p.
- ³² MIKOLTCZY, LORENZ: Polen im auswärtigen Dienst der Habsburgmonarchie. In LEITSCH, Walter – TRAWKOWSKY, Stanislaw (hg.): *Polen im alter Österreich*. Wien, 1993. Böhlau, 85–96. p.
- ³³ A leglátványosabb konfliktus a cseh és német ajkú tisztviselők közötti – fizikai értelemben is vett – harc volt, amely a közigazgatási nyelvhasználatot érintette és Badeni miniszterelnök egyik reformja nyomán bontakozott ki. HEINDL 2013. 116. p.; DEÁK István: *Der k. (u.) k. Offizier 1848–1918*. Wien, 1991. Böhlau, 87. p.
- ³⁴ HEINDL 2013. 229. p.
- ³⁵ GONDA–NIEDERHAUSER 1987. 292. p.
- ³⁶ HANNING, Alma: *Ferenc Ferdinánd*. Budapest, 2014. Saxum Kiadó, 87. p.
- ³⁷ Uo. 92. p.
- ³⁸ HEINDL 2013. 160–164. p.
- ³⁹ Uo. 139., 145. p.
- ⁴⁰ Uo. 102. p.
- ⁴¹ Dr. KATONA: Az osztrákok fizetésrendezése. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1911. 28. sz. 237–238. p.; Az osztrákok lakáspénz-rendezése. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1911. 29–30. sz. 245–246. p.
- ⁴² Az osztrák állami tisztviselők. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1911. 14. sz. 127. p.
- ⁴³ A bizottság „munkáját” jól mutatja, hogy a 1879 novembere és 1881 januárja közötti időszakban egyetlen ülést sem tartott. KELETI Ferenc: *Az államszolgálat jogi természete és a rendszeres államszolgálati pragmatika elvei*. Budapest, 1886. Singer és Wolfér, 422–423. p.
- ⁴⁴ Uo. 424. p.
- ⁴⁵ SCHERER, Hermann: *Entwurf einer Dienstpragmatik für k. k. Civil-Staatsbeamte*. Wien, 1900. [Selbstverlag] 1. p. Helytelenül állapítja meg Keleti Ferenc, hogy a pályázat eredménytelen maradt. KELETI Ferenc: Szolgálati pragmatika I. *Ügyvédek Lapja*, 1899. 34. sz. 4. p.
- ⁴⁶ HEINDL 2013. 100. p.
- ⁴⁷ Uo. 141. p.
- ⁴⁸ HEINDL, Waltraud: Was ist Reform? Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie, Staat und Gesellschaft In Österreich. In RUMPLER, Helmut (hg.): *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*. Wien–München, 1991. Verlag Geschichte und Politik–Oldenbourg Verlag, 170. p.
- ⁴⁹ Ism.: Külföld. Az osztrák szolgálati pragmatika javaslat. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1912. 10. sz. 77. p.
- ⁵⁰ 15. Gesetz vom 25. Jänner 1914, betreffend das Dienstverhältnis für Staatsbeamten und der Staatsdienerschaft. *Reichsgesetzblatt XV*. 1914. 87–116. p.
- ⁵¹ WEICHSELBAUM, Barbara: *Berufsbeamtentum und Verfassung*. Wien, 2003. Verlag Österreich, 28. p.
- ⁵² HEINDL 2013. 100. p.
- ⁵³ Uo. 141. p.
- ⁵⁴ Ezt már jóval a törvény elfogadása előtt meg lehetett jósolni. Egy magyar szerző 1908-ban így írt: „[...] az osztrák pragmatikából nem kérnék soha részt. Nem a tisztviselői jogok és kötelességek lelkiismeretes alapokra fektetett törvénye lesz az, hanem a mai alárendeltségi viszonyoknak és a tulszigoru fegyelemnek törvényes szabályokba való foglalása, mindenemű szabadság és politikai függetlenség nélkül.” Dr. KATONA: Az osztrák tisztviselők helyzete. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1908. 17. sz. 134. p.
- ⁵⁵ FORGÁCS 2019. 41. p.
- ⁵⁶ SZABÓ István: *Ausztria államszervezete 1918–1955*. Budapest, 2010. PPKÉ JÁK, 46. p.
- ⁵⁷ KUCSKO-STADLMAYER, Gabriele: *Das Disziplinarrecht der Beamten*. Wien, 2010. Springer, 2. p.
- ⁵⁸ SOMOGYI Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Budapest, 1981. Gondolat Kiadó, 64. p.
- ⁵⁹ CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 73. p.
- ⁶⁰ K. LENGYEL Zsolt: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb histográfiájához. *Aetas*, 2008. 3. sz. 251–252. p.
- ⁶¹ PAPP József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. Belvedere–Meridionale, 51. p.
- ⁶² MISKOLCZY Gyula: A Bach-rendszer cseh Beamter-e. In *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1933. Sárkány-Nyomda Rt., 390., 392. p.; BALOGH Judit: A püspökladányi császári és királyi szolgabírói hivatal jogszolgáltatási tevékenysége a neoabszolutizmus időszakában. Az első lépések az állami bíraskodás felé. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *A jogszolgáltatás története Püspökladányban*. Debrecen, 2021. Debreceni Törvényték, 51. p.
- ⁶³ PAPP 2003. 49. p.
- ⁶⁴ BALOGH 2021. 60. p.
- ⁶⁵ DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás.” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó, 158–159. p.
- ⁶⁶ BALOGH 2021. 52. p. Az esküt például személyesen I. Ferenc József nevére kellett tenni. KOI Gyula: A magyar közszerződési jog kezdetei a jogirodalomban. *Jogtörténelmi Szemle*, 2006. 2. sz. 51. p.
- ⁶⁷ PAPP László: A rendes bírósági szervezetrendszer változásai Magyarországon 1849–1861 között. *Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Acta Juridica et Politica*, 2014. 1. sz. 157. p.
- ⁶⁸ PAPP 2003. 55. p.
- ⁶⁹ HEINDL, Waltraud: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. *Österreichische Osthefte*, 1980. 3. sz. 26. p.
- ⁷⁰ Igaz, a modern hivatalnokréteg kialakításának szükségességét valószínűleg sokan felismerték. PÉTERVÁRI Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján*. Szeged, 2021. Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 45. p.
- ⁷¹ KOI 2006. 51–52. p.
- ⁷² HORVÁTH István – KUN Attila – PETROVICS Zoltán: Adalékok a közszerződési jog jogágiságának kérdéséhez. *Pro Futuro*, 2021. 2. sz. passim. DOI: [10.26521/profuturo/2021/2/10250](https://doi.org/10.26521/profuturo/2021/2/10250).
- ⁷³ CSIKVÁRI Jákó: *A tisztviselői mozgalmak története (1867–1908)*. Budapest, 1909. Franklin Kiadó, 103. p.
- ⁷⁴ HENCZ Aurél: *Törekvések a közszerződési etika kialakítására I*. Budapest, 1987. MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 18. p.

- ⁷⁵ Madarassy ekkor még pénzügyminisztériumi tisztviselő volt, s egy év múlva lett a pénzügyi közigazgatási bíróság első elnöke. STIPITA István: *A pénzügyi közigazgatási bíróság tevékenysége (1884–1896)*. Budapest, 2019. Dialóg Campus, 60. p.
- ⁷⁶ CSIKVÁRI 1909. 105–106. p.
- ⁷⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Madarassy_Pál_Mo_és_a_Nagyvilág_1883.jpg.
- ⁷⁸ CSIKVÁRI 1909. 111–113. p.
- ⁷⁹ PÉTERVÁRI Máté: The History of Hungarian Civil Service from the Austro-Hungarian Compromise of 1867 to the First World War. *Journal on European History of Law*, 2017. 1. sz. 119. p. (40. lj.).
- ⁸⁰ KELETI 1899. 4. p.
- ⁸¹ CSIKVÁRI 1909. 121. p.
- ⁸² KELETI Ferenc: A közigazgatási tisztviselőkre vonatkozó fegyelmi jog és fegyelmi eljárás reformja. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1913. 20. sz. 211. p.; A kultuszminisztérium fegyelmi szabályzata. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1912. 23. sz. 175–176. p.
- ⁸³ PÜSKI Sándor: *Közigazgatási jog*. Budapest, 1939. Kartárs, 29. p.
- ⁸⁴ HAMPEL Antal: Szolgálati pragmatika. *Magyar Közigazgatás*, 1918. 40. sz. 1. p.
- ⁸⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Belügyminisztériumi Levéltár (BM) K26 1907-XLI-18 720. cs. 5025/1905
- ⁸⁶ Első ülése 1905. november 20-án 11 órától kezdődött. MNL BM K26 1907-XLI-18 720. cs. 5087/1905
- ⁸⁷ Marschalkó a közszolgálati jogviszonyt a tisztviselő és az állam közötti közjogi szerződésként értelmezte, és véleménye szerint a szolgálati pragmatika lényege, hogy e szerződést tölti meg tartalommal. MARSCHALKÓ János: Szolgálati pragmatika. *Jogtudományi Közlöny*, 1907. 26. sz. 216. p.
- ⁸⁸ CSIZMADIA 1976. 449. p.
- ⁸⁹ CSIKVÁRI 1909. 124. p.
- ⁹⁰ MADARÁSZ József: *Tervezet az állami altisztek és szolgák jogviszonyainak szabályozásáról*. Budapest, 1905. Állami Altisztek és Szolgák Bizottsága, passim.
- ⁹¹ NAGY Imre: *Törvénytervezet az állami és törvényhatósági altisztek, szolgák és azok létszámához tartozó egyéb alkalmazottak szolgálati kötelmeik és jogviszonyaik szabályozására és irányítására vonatkozó közszolgálati pragmatika*. Budapest, 1913–1917. Állami és Törvényhatósági Altisztek és Szolgák Országos Szövetsége, passim.
- ⁹² CSIZMADIA 1976. 449. p. Az 1909. évi szöveget lásd A pragmatika-albizottság jelentése és javaslatai. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1913. 11. sz. 98–101. p.
- ⁹³ A bírák 1918. július 30-án kapták kézhez a tervezeteket és szeptember 30-ig kellett véleményüket megírni. MNL Igazságügyminisztériumi Levéltár (IM) K 579. T/389. 3379/1918 MEI.
- ⁹⁴ MNL IM K 579. T/389. Vélemény (iktatószám nélkül).
- ⁹⁵ MNL IM K 579. T/389. 3379/1918 MEI.
- ⁹⁶ CSIZMADIA 1976. 448. p.
- ⁹⁷ 1885. évi XI. tc.
- ⁹⁸ 1893. évi IV. tc.
- ⁹⁹ KELETI 1886. 424. p.; CSIKVÁRI 1909. 105–106. p.
- ¹⁰⁰ Ugyanakkor Tisza érdeklődött a pragmatika kérdése iránt, de „nem vitte a kérdést a Ház elé”. KELETI Ferenc: Kormányaink és a szolgálati pragmatika. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1906. 33. sz. 265. p.
- ¹⁰¹ CSIKVÁRI Jákó: A kormány és a tisztviselők. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1909. 20. sz. 159–160. p.; MOCSÁRI Béla: Küldöttség a miniszterelnöknél a szolgálati pragmatika érdekében. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1914. 8. sz. 85–86. p.
- ¹⁰² KELETI Ferenc: *Törvényjavaslat tervezet az állami tisztviselők, altisztek és szolgák jogviszonyainak szabályozásáról. (Államszolgálati pragmatika)*. Budapest, 1897. 180–181. p.
- ¹⁰³ HEINDL 2013. 141. p.
- ¹⁰⁴ KELETI Ferenc: A szolgálati pragmatika kérdéséhez. *A Jog*, 1906. 18. sz. 154. p.
- ¹⁰⁵ SCHERER 1900. 1. p.; KELETI 1899. 4. p.
- ¹⁰⁶ HEINDL 2013. 100., 160. p.
- ¹⁰⁷ KELETI 1897. 181. p.
- ¹⁰⁸ HAMPEL 1918. 2. p.

